

Undersåten som förstod

Reformationen som diskurs och tankesystem

MATS HALLENBERG* *Stockholms universitet*

Kajsa Brillman, *Undersåten som förstod. Den svenska reformatoriska samtalsordningen och den tidigmoderna integrationsprocessen* (Skellefteå: Artos 2013). 270 s.

Kajsa Brillmans avhandling syftar till att ge en helt ny bild av en av de mest klassiska frågorna i svensk och europeisk historiografi: den lutherska reformationen. Vad innebar den religiösa rörelse som resulterade i den medeltida enhetskyrkans splittring? Ska vi betrakta den som en omvälvande, rentav revolutionär händelse som Henrik Ågren föreslagit? Eller bör vi hellre se den som en långsam, konfliktfylld process där folktro och gammalkyrkliga sedvänjor under envist motstånd gav vika och lämnade plats för en centralstyrd, skriftbaserad förkunnelse?² Brillman väljer att gå sin egen väg genom att studera reformationen som en samtalsordning, en språklig process där Luthers förkunnelse kom att påverka sättet att skriva, tala och tänka.

Där tidigare forskning utgått från samtidens självförståelse och aktörernas egna avsikter vill Kajsa Brillman tränga djupare och avslöja betydelser som låg utanför aktörernas kontroll. Hon gör detta genom att fokusera på samtalsordningen; talets struktur och de regler som avgjorde vad som kunde uttryckas. Med hennes egna ord handlar boken därför om "vad texten gör med människan snarare än vad som är textens mening". Med hjälp av det diskursteoretiska perspektivet undersöker Brillman de subjekt samtalsordningen producerade och positioner som genom talet blev tillgängliga för dåtidens människor: god eller dålig husbonde, lojal eller svekfull undersåte

* Universitetslektor och docent i historia

1. Henrik Ågren, *Erik den helige – landsfader eller beläte? En rikspatronns öde i svensk historieskrivning från reformationen till och med upplysningen* (Lund 2012).

2. Bob Scribner, "Is there a social history of the reformation?", *Social History* 4:2 (1977) s. 483–505; Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro: Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige* (Lund 2002).

och så vidare. Hon undersöker också de olika tilltal som användes för att placera in människor i större gemenskaper.

Avhandlingens innehåll

Kajsa Brilkmans arbete tar avstamp i två olika forskningstraditioner: hon har dels inspirerats av forskare som studerat reformationens samhällseliga och sociala verkan, dels av historiker som intresserat sig för statsbildningsprocessen och centralmaktens förstärkta inflytande över lokalsamhället. Avhandlingen har således den höga ambitionen att sätta de religiösa förändringarna i samband med den politiska och sociala utvecklingen. Denna ansats för med sig vissa problem, men jag anser att Brilkman i mycket lyckas med sin uppgift.

För att avslöja samtalsordningens struktur har författaren valt att fokusera på upprepningar och likformigheter: argument, utsagor och begrepp som återkommer i de utvalda texterna. Vilka typer av tilltal karakteriserade den reformatoriska samtalsordningen? Därefter har hon gått vidare och undersökt konsekvenserna av detta sätt att tala: hur det påverkade möjligheterna att formulera ordning, gemenskap och särhållande. Hon undersöker här tre huvudområden (eller gemenskaper): hushållet/församlingen, riket samt den kristna tron. Det är också talet om och kring dessa gemenskaper som får styra avhandlingens disposition.

Bokens första empiriska kapitel, kapitel 2, ägnas åt samtalsordningens struktur. Här är det främst de religiösa texterna som studeras. Författaren identifierar fem nyckelbegrepp – sanning, förstå, hjärta, själ, kristlig – som själva navet som samtalsordningen kretsade kring och som hon menar bidrog till att föra fram *kunskapen* och människans förmåga att finna den. Talet om kunskap bar med sig en betydelsefull paradox: enligt reformatorerna var bibeln den enda sanna källan till kunskap. Den heliga skriften var dock bara tillgänglig i form av olika översättningar och därmed till viss del öppen för tolkning. Det reformatoriska talet kom därmed att handla om att bekämpa mångtydighet, vilket förklarar behovet av upprepningar.

Kapitel 3 handlar om hur denna struktur också genomsyrade talet om ordning inom hushållet och församlingen. Författaren vänder sig här mot de forskare som velat hävda reformationens begränsade effekt med hänvisning till källuppgifter om olydiga och motsträviga undersåtar. Hon ser istället detta som en effekt av den samtalsordning som positionerade människor utifrån deras förhållande till kunskap: flitiga skolbarn och barn som skolkade, undersåtar som förstod och sådana som inte gjorde det. Här fanns också ett internaliserande tilltal: att göra rätt var inte tillräckligt, det viktiga var att varje individ förstod varför detta handlande var det rätta. Betraktad som en samtalsordning var reformationen som helhet mycket framgångsrik;

den kom att styra människornas sätt att kategorisera sig själva och andra i relation till den större gemenskapen.

I kapitel 4 undersöks talet om gemenskap inom riket. Undersökningen påvisar två typer av tilltal. Först ett passivt/aktivt tilltal, där det religiösa begreppet "förstå" kombinerades med "undersåte" för att skapa ett nytt subjekt: en aktiv, kunskapssökande undersåte. Därefter ett tillgängliggörande tilltal, där kungen gavs ett särskilt ansvar genom sin tillgång till kunskap, men där också undersåtarna tilldelades ett visst vetande. Genom denna språkliga struktur skapades alltså nya möjligheter att uttrycka ömsesidighet och gemenskap, och här producerades också ett nytt subjekt: undersåten som förstod.

Kapitel 5 handlar om hur man i talet avgränsade trosgemenskapen – den politiska och den religiösa – mot inre och yttre fiender. Författaren påvisar hur rikets och den lutherska trons fiender/anhängare gled samman i talet. Trons försvarare gled samman med rikets försvarare, medan rikets fiender liknades vid hedningar och papister. Tilltalet var både exkluderande och inkluderande, och producerade ett nytt sätt att tala om riket: som en föreställd gemenskap där både härskare och undersåtar delade samma kunskap.

I avhandlingens slutkapitel sammanfattar Kajsa Brilkman sina resultat: genom att betrakta reformationen som diskurs menar hon sig ha påvisat hur en ny språklig struktur uppstod genom en blandning av teologiska, politiska och sociala begrepp. Talet om kunskap öppnade nya möjligheter att knyta subjekt till gemenskaper, att utestänga och ställa krav. Den tidiga reformationen bör därför ses som en integrationsprocess, inte främst genom de politiska förhandlingar som ägde rum, utan genom samtalsordningens integrerande effekter. Brilkman menar att frågan om den tidiga reformationens eventuella misslyckande är fel ställd: den var varken eller. Snarare var det så att reformationen själv skapade "den ordning utifrån vilken det blev möjligt att tala om framgång eller misslyckande" (s. 237).

Syfte, utgångspunkter och metod

Avhandlingen är ambitiöst upplagd men dess syfte är inte entydigt formulerat. Till att börja med beskrivs det utifrån en diskursteoretisk utgångspunkt: "Genom att undersöka språkets struktur vill jag komma åt den djupare verkan detta sätt att tala hade på hur man formulerade ordning, gemenskap och särhållning i den tidiga reformationens svenska rike" (s. 12). På följande sida anför författaren att hon vill knyta an till den internationella reformationsforskningen för att " hitta vägar för att förstå hur religion och reformation var viktiga för större samhälleliga processer". Författaren vill "läsa samman teologiska och kyrkliga aspekter med politiska och sociala [...]. Ambitionen är att i denna studie föra samman dessa traditioner och göra en diskursana-

lytisk undersökning där reformationen framstår som ett tal" (s. 20). Detta öppnar för en glidning mellan diskursteorins fokus på språket och en mer pragmatisk ansats att med dess hjälp tolka den politiska utvecklingen i sin helhet.

Frågeställningarna delas upp i två kategorier, vilka motsvarar de båda dimensioner som implicit angivits i syftesformuleringarna. Den första gruppen frågor handlar om att identifiera samtalsordningens struktur: vilka begrepp var centrala och varför upprepades de i olika former? Den andra gruppen frågor riktas mot samtalsordningens funktion: Hur användes det reformatoriska talet för att stärka de religiösa och politiska gemenskaperna? Det senare öppnar för en mer aktörsinriktad studie: vem eller vilka kunde utnyttja de diskursiva verktygen till att skaffa sig större inflytande? Här saknar jag en tydligare problematisering av förhållandet mellan diskursens ordning och de aktörer som drev de diskursiva praktikerna. Det är nämligen på det senare området som avhandlingens resultat har allra störst bäring.

Kajsa Brilkman är väl inläst på tidigare forskning, men hon positionerar sig främst gentemot de svenska och nordiska forskare som diskuterat reformationen som en politisk process, som Harald Gustafsson och Martin Berntson. För att avtäckta samtalsordningens struktur väljer Brilkman att leta efter begrepp och utsagor som upprepas i texterna. De nyckelbegrepp hon studerar förefaller väl valda för att belysa samtalsordningens religiösa dimensioner, men jag saknar en diskussion av vilka övriga begrepp som kan ha varit bärande i överhetens diskurs. Brilkman vill också dela upp källornas utsagor i ett teologiskt respektive ett politiskt/socialt nätverk av sammanlänkade betydelser. Samtidigt menar hon att det centrala för analysen är att visa hur de religiösa och politiska betydelserna överlappade varandra och passades samman. Här finns inledningsvis en oklarhet huruvida den teologiska diskursen verkligen bör skiljas från den världsliga. I den praktiska hanteringen av källmaterialet visar Brilkman däremot övertygande att samtalsordningen ska betraktas som en enhet där de teologiska och politiska utsagorna understödde varandra.

Källor och källpluralism

Till avhandlingens styrkor hör den konsekventa användningen av ett rikt och omfattande källmaterial. Trogen sina utgångspunkter har Brilkman studerat såväl reformatorernas klassiska texter som kungliga brev och dessutom kompletterat med nedslag i herdaminnen, kyrkomöten och rättegångshandlingar. Överlag gör källbehandlingen ett mycket säkert intryck. Brilkman analyserar sitt material systematiskt och resonerar fortlöpande om dess möjligheter och begränsningar. Avhandlingens språkbehandling framstår överlag som god.

Vad som kan diskuteras är urvalet av de källnedslag som presenteras i undersökningen. Brillman anger att hon koncentrerat sig på "de brev som innehåller begrepp från den reformatoriska samtalsordningen" (s. 43). Formuleringen är olyckligt vald, då det inte framgår vad som har valts bort. Finns det spår av andra samtalsordningar i källorna och vilka var i så fall dessa? Om den reformatoriska samtalsordningen var lika dominerande som Brillman vill hävda borde det innebära att det stora flertalet dokument innehåller utsagor och begrepp som direkt kan kopplas till denna diskurs. Som jag förstår det är det just så som författaren vill förstå källorna. I undersökningen rätas dock frågetecknen ut; författaren behandlar en rad nyckeldokument och kompletterar dessa med ytterligare källobservationer. Möjligen saknar jag referenser till det lilla men betydelsefulla bestånd av besvär- och nidskrifter som finns bevarat från perioden. Speciellt de senare hade kunnat bredda bilden av samtalsordningens räckvidd: Hur tøjbara var egentligen de politiska begreppen?

Den tidigmoderna integrationsprocessen

En stor del av avhandlingen handlar om reformationens inverkan på respektive medverkan i statsbildningsprocessen. Kajsa Brillman föredrar dock att istället använda begreppet "den tidigmoderna integrationsprocessen" för att beskriva den utveckling där "växande centralmakter [...] genomträngde samhället på ett sätt som verkade integrerande inom ramen för den tidigmoderna staten" (s. 15). Min uppfattning är att denna omskrivning döljer mer än den visar. Att hänvisa till en integrationsprocess i singularis signalerar ett perspektiv som snarast är teleologiskt – hela samhällsutvecklingen bör uppfattas som en rörelse mot den centraliserade staten. Den moderna statsbildningsforskningen – vilken Brillman också flitigt refererar till – har anlagt ett betydligt mer nyanserat perspektiv på förhållandet mellan stat och samhälle. Här anser jag att författaren hade vunnit på en konsekvent och kritisk användning av begreppet statsbildning för att ge resultaten större jämförbarhet. Brillmans analys visar tydligt hur den reformatoriska samtalsordningen skapade nya möjligheter för undersåtarna att ifrågasätta och utmana överhetens budskap. Utvecklingen borde därför förstås som betydligt mer mångfacetterad än som en totaliserande integration av undersåtarna i den framväxande staten.

Forskare som Harald Gustafsson och Börje Harnesk har studerat statsbildningsprocessens ideologiska innehåll utifrån de begrepp som återopades i besvärsskrivelser och kungliga proklamationer. De använder delvis andra begrepp för att karakterisera 1500-talets politiska diskurs: Gustafsson lyfter fram utsagor om lag/sedvana, fred och ära, medan Harnesk betonar begrepp

som fattigdom, allmännyttan, rättvisa och fädernesland.³ Det hade varit intressant att se en mer systematisk jämförelse mellan dessa studier och Brillkmans egna resultat. Detta gäller i synnerhet avhandlingens kapitel 4 som analyserar diskursen om riket som gemenskap. Författaren visar här på ett övertygande sätt hur det reformatoriska tilltalets betoning av sanning – förståelse – kunskap öppnade för nya kombinationer inom det etablerade politiska språket. En återkoppling till forskningen om stat och ideologi hade här kunnat lyfta diskussionen ytterligare.

Tolkningar och slutsatser

Till de stora förtjänsterna med Kajsa Brillkmans arbete hör att hon förmår avslöja samtalsordningens struktur samtidigt som hon är uppmärksam på nyanser och förändringar i dess vardagliga praktiker. I texten visar hon på flera ställen hur aktörerna agerade för att anpassa och omförhandla diskursen till att tjäna deras specifika egenintresse. Brillkman förklarar gärna språkliga förändringar genom att hänvisa till aktörernas egna syften och den politiska kontexten. Så tolkar hon kung Gustavs försiktiga språkbruk under 1530-talet som ett led i dennes önskan att skapa allianser genom att distansera sig från de radikala reformatorerna (s. 87–90). I linje med detta tolkar hon den aggressiva diskursen under Dackefejden som att det reformatoriska talet gavs större utrymme när kungen måste försvara sin position. Författaren vill här identifiera skapandet av ett nytt kungligt subjekt: fursten som har direkt tillgång till kunskap och därmed kan ta sig rätten att undervisa (alternativt förskjuta) sina bångstyriga undersåtar (jämför s. 156).

Dessa tolkningar är i sig fullt rimliga, men de sker delvis i konflikt med det teoretiska perspektiv författaren vill omfatta. Förändringarna förklaras enligt ovan som en följd av aktörernas aktiva egenintresse snarare än som produkter av en språklig ordning som existerat bortom aktörernas egen kontroll. När det gäller frågan om intentionalitet närmar sig Brillkman därmed de forskare som hon tidigare polemiserat emot. Men sådana aktörsinriktade förklaringar reser i sin tur andra frågor. Kung Gustavs aggressiva språkbruk skulle lika väl kunna tolkas som ett högst medvetet tillägnande av en kontinental fursteideologi. De förändringar i diskursen som Kajsa Brillkman noterar, stämmer misstänkt väl med de faser i Gustav Vasas regering som tidigare forskning lyft fram: uppgörelsen med reformatorerna, den tyska

3. Harald Gustafsson, "The eighth argument: Identity, ethnicity and political culture in sixteenth-century Scandinavia", *Scandinavian Journal of History* 27 (2002) s. 91–113; Börje Harnesk, "Konsten att klaga, konsten att kräva: Kronan och bönderna på 1500- och 1600-talen", i Börje Harnesk (red.), *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige* (Umeå 2003) s. 42–74.

perioden, tiden efter Dackefejden. I och med detta bekräftar avhandlingen – paradoxalt nog – det kungliga aktörskapets betydelse.

I *Undersåten som förstod* presenteras den reformatoriska samtalsordningen som en radikal nyskapelse, men dess relation till medeltidens politiska diskurser förblir något oklar. Det är synd, då bokens kapitel 4 och 5, som behandlar talet om riket respektive tron, ger en ambitiös och uppslagsrik analys av det tidiga 1500-talets språkliga praktiker. I kapitel 4 diskuterar Brillman betydelsen av ömsesidighet mellan kung och undersåtar, och hur denna kom att utgöra ”en grund för talet om riket inom den reformatoriska samtalsordningen” (s. 149). I samma avsnitt pekas ”trohet” och ”manskap” fram som mobiliserande begrepp. Såväl ömsesidigheten som mobiliseringen kring riket var dock sedan länge väl etablerade i det politiska språket. Brillman hade vunnit på att diskutera vilka komponenter i det förreformatoriska talet som kom att integreras i den nya samtalsordningen och vad som lämnades utanför. En alternativ tolkning skulle vara att den ”nya” diskursen i mycket byggde vidare på senmedeltidens politiska språk, men att reformationen tillförde ytterligare en konfliktdimension: uppdelningen av undersåtarna i kristna/ökristna. Det konflikt drivande talet måste dock ständigt anpassas till behovet av förhandling och kompromiss.

Avhandlingens huvudslutsats är att det reformatoriska talet skapade ett nytt subjekt: en aktiv undersåte som förväntades söka kunskap och förstå – inte bara lyda – överhetens budskap. Detta skedde genom att “[...] alla subjekt som nämndes och fanns inom samtalsordningen också ordnades och relaterades till varandra så att man utgjorde en helhet” (s 238). I linje med Michel Foucault ser Brillman utvecklingen som att individen genom diskursen kom att integreras allt mer i staten. Denna tolkning är konsistent med det teoretiska perspektiv författaren valt, men jag hade gärna sett att hon också lyft fram de resultat som pekar åt ett annat håll. En av avhandlingens styrkor är nämligen att den öppnar för alternativa tolkningar. För min del läser jag hellre Brillmans resultat som att den religiöst präglade samtalsordningen successivt öppnades på grund av tryck underifrån. I den praktiska politiken blev det nödvändigt att integrera undersåtarna och erkänna dem som handlande subjekt. Den nya ordningen kan också ses som präglad av producenternas svagheter och eftergifter. Detta ligger närmare Martin Berntsons perspektiv, där undersåtarnas motstånd tvingade fram förhandlingar och kompromisser från kungamaktens sida.⁴

4. Martin Berntson, *Mässan och armborstet: Uppror och reformation i Sverige 1525–1544* (Skellefteå 2010).

Slutomdöme

Kajsa Brilkmans avhandling är enligt min mening ett självständigt och moget arbete som lyckas förena ett grundligt arbete med källorna med bitvis innovativa tolkningar. Akribin är mycket god och dispositionen lyfter fram den egna tesen på ett tydligt sätt. Även om jag inte håller med om alla tolkningar anser jag att hon tillför betydelsefull ny kunskap. Med sin konsekventa tillämpning av diskursteori bidrar hon till nya insikter både om det politiska språket och om samhällsutvecklingen under den svenska reformationens första skede. Hennes bok har definitivt tvingat mig att tänka i nya banor kring texter från svenskt 1500-tal.